

## ՀԻՒՍԻՍԱՅԻՆ ԻՐԱՆՈՒՄ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՅ ԲՆԱԿՉՈՒԹԵԱՆ (ՀԱՅԵՐԻ ԵՎ ԱՍՈՐԻՆԵՐԻ) ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԸ 1914-1916ԹԹ.

### Դերենիկ Մելիքեան

Ա աշխարհամարտի նախօրեակին գերմանական եւ թուրքական հրամանատարութիւնների մշակած ծրագրում ռազմական գործողութիւններ էին նախատեսւել նաեւ Իրանում, որի տարածքը Գերմանիան եւ Թուրքիան մտադիր էին օգտագործել որպէս միջանցք՝ դէպի Բաքւի նախային շրջանները ու այնուհետեւ՝ Միջին Ասիան գրաւելու համար: Ուստի Հիւսիսային Իրանը եւս վերածւեց հակամարտող երկու ճամբարների ռազմական գործողութիւնների թատերաբեմի<sup>1</sup>:

Միւս կողմից, երբ Թուրքիան նոյնիսկ դեռեւս չէր մտել պատերազմի մէջ, այդուհանդերձ թուրքական հրամանատարութիւնն իր զօրքերը տեղակայեց Վանի, Սարայի, Բաշկալէի եւ Շամդինանի տարածքներում: Ի պատասխան դրան, ռուսական հրամանատարութիւնն էլ 1914թ. նոյ. 20-ին գեներալ Ֆ. Չերնոզուբովի գլխաւորութեամբ զօրքեր մտցրեց Իրան: Ռազմական յաջող գործողութիւնների արդիւնքում ռուսական բանակը շուտով գրաւեց Խոյը, Ուրմիան եւ Թաւրիզը: Իրանական կառավարութիւնը Մոսթֆի-օլ-Մամալեքի գլխաւորութեամբ, որն իշխանութեան գլուխ էր եկել 1914թ. օգոստոսին, իր դժգոհութիւնն յայտնեց ռուսական զօրքերի Իրան ներթափանցելու կապակցութեամբ: Յատկանշելի է, որ դեռ նախքան ռուսական զօրքերի Իրանի տարածք մտնելը, 1914թ. նոյ. 14-ին, Ուրմիայում Ռուսաստանի փոխհիւպատոս Վեդենսկին հետագրեց, որ թուրքերը նպատակ ունեն գրաւել Ուրմիայի շրջանը՝ այստեղից երկու ուղղութիւններով՝ Խոյ-Ջուլֆա եւ Սոլդուզ-Սաուջրուպազ, հետագայում Թաւրիզի շրջան դուրս գալու համար: Այս պայմաններում ռուսական հրամանատարութիւնը դիմեց այնպիսի մի հակաթուրքական ուժի աջակցութեանը, որպիսին Ուրմիայում եւ նրա շրջակայքում ապրող 70.000 ասորիներն էին:

Ռուսական զօրքերին օգնում էին ասորիները, որոնց վիճակն անգամ մինչեւ պատերազմը, իրօք անտանելի էր: Դա էր պատճառը, որ նեստորական ասորիների մեծ մասն ընդունել էր ուղղափառ կրօն՝ յոյսով, որ Ռուսաստանն օգնութեան ձեռք կը մեկնի: Յանուն դրա՝ ասորիները խոստացել էին ռուսական հրամանատարութեան տրամադրութեան տակ դնել 40.000 զինեալ:

Հայ-ասորական բարեկամութիւնը շարունակւում է ու աւելի սերտանում նաեւ 1914-ի Ա. Աշխարհամարտի սկզբներում, երբ Տաճկահայաստանից Սալմաստ ապաստանեցին մեծ թով վասպուրականցի հայեր եւ Ջուլամերիկի բոլոր ասորիները՝ իրենց կաթողիկոս՝ Մար Շիմոնի եւ Աղա Պետրոսի գլխաւորութեամբ<sup>2</sup>:

<sup>1</sup> Անահիտ Խոսրոեա, Ասորիների ջարդերը թուրքաբնակ վայրերում Ա. Աշխարհամարտի տարիներին, «Հայոց ցեղասպանության պատմության և պարմագրության հարցեր», № 9, Երևան, 2004, էջ 88:

<sup>2</sup> Ասորի հեղինակաւոր առաջնորդ Մար Շիմոնը յայտնի էր իր ռուսամէտ կողմնորոշումներով, որոնք պայմանաւորած էին՝ ռուսների օժանդակութեամբ ասորիների ինքնավարութեան ձեռք-

Ասորիների ռուսական կողմնորոշմանը Թեհրանը պատասխանեց թշնամական գործողություններով՝ համագործակցելով թուրքերի եւ քրդերի հետ: Վերջինները 1914 թ. սեպտեմբերին Ուրմիայի շրջանում հրդեհեցին անելի քան 30 հայկական եւ ասորական գիւղեր<sup>3</sup>: Այսպես, իրեն չեզոք երկիր յայտարարած Իրանի տարածքում 1914 թ. նոյեմբերի 2-ին ասորիների ջարդեր իրականացվեցին:

Ասորիների կոտորածների մասին գոյություն ունի փաստ, որ 1914 թ. աւարտին թուրքական զորքերը Ուրմիայի շրջանում աներեցին եւ հրդեհեցին ասորական 98 գիւղ, որոնց արդիւնքում սպանւեցին 500, իսկ 800 կին եւ աղջիկ առեւանգւեցին: 700 մարդ գլխատւեց ասորական Հալթւան գիւղում, 5000 ասորի քշւեց թուրքական հարեւները, - թարկում է Ա. Խոսրոեւան «Ասորիների ջարդերն Իրանի թուրքաւսակ վայրերում առաջին աշխարհամարտի տարիներին» ուշագրաւ յօդածում<sup>4</sup>:

«... Ռուսական զորքերի Սալմաստ հասնելուց մի քանի օր առաջ քրդերն ու թուրքերը, - գրում է «Նիւ Եօրք Թայմզը» իր 1915 թ.- ի ապրիլի 29- ի համարում, - հասարեցին հայ եւ ասորի տղամարդկանց՝ 400-ին ուղարկեցին Խոսրովա, իսկ միւս 400-ին՝ Հալթւան: Նրանցից ոչ մէկը ողջ չմնաց»<sup>5</sup>:

Նոյն «Նիւ Եօրք Թայմզ» ի համաձայն, «20- 30000 – ի չափ նեւտրոսական ասորիներ եւ հայեր զանգաժաւար հեռացան Իրանական Ադրբեյջանից: Անելի քան 1500 հոգի կոտորւեց, 2000 – ի չափ մահացան հիւանդութիւններից »<sup>6</sup>:

Յատկանշելի է «Մշակ»-ում մէջբերւած «Նիւ Եօրք Թայմզ»-ի հետեւեալ վկայութիւնը եւս, ըստ որի՝ «Միայն հայերը չեն, որ անբախտ են, ասորիներին նոյնպէս ոչնչացրեցին եւ իրաքանչիւր տասներորդին հնձեցին»<sup>7</sup>: Իսկ «Atlantic Monthly»-ն նկատել է, - «Վեց ամսաւ ընթացքում երկրորդներն արեցին այնքան, որքան չէին կարողացել անել հին թուրքերը վեց դարում: Հազարաւոր ասորիներ անհետացան»<sup>8</sup>:

Երեւմամբ: Ինչպէս այդ մասին անդրադառնում է Անահիտ Խոսրոեւան իր «Ասորիների ջարդերն Իրանի թուրքաւսակ վայրերում...» աշխատութիւնում. -«... Մար Շիմոնի ռուսական կողմնորոշումը դուր չէր գալիս անգլիացիներին, որոնք ջանում էին ասորիներին գրկել իրենց հեղինակաւոր առաջնորդից: Անգլիացիների այդ վերաբերմունքը ասորիների նկատմամբ լրիվ համընկնում էր քրդերի առաջնորդ Իսմայիլ աղա Սեմկոյի (որոշ աղբիւրներում նաեւ Սիմկո կամ Սմկո) շահերին: 1918 թ. սկզբներին դրամական միջոցների խիստ կարիք ունենալով՝ աղա Սեմկոս որոշում է ձեռք բերել ասորական բնակավայրերը եւ յատկապէս պատրիարքարանը՝ թալանելու միջոցով: Իր ծրագիրն իրագործելու համար նա մի քանի անգամ պատուիրակութիւն է ուղարկում Սալմաստում գտնուող Մար Շիմոնի մօտ: Հոգեւոր առաջնորդին բազմիցս խորհուրդներ են տալիս՝ չհամագործակցել քրդերի առաջնորդի հետ, սակայն, անգլիացի կապիտան Գրեյսիի առաջարկութեամբ 1918 թ. մարտին որոշում է քրդերի հետ ընդհանուր յայտարարի գալ՝ համատեղ գործելու համար: Աղա Սեմկոս մարտի 3-ին իր Քեռիսա-Շահրի (Շին քաղաք) ամրոց է հրաւիրում 100-150 հոգանոց ասորական պատուիրակութեանը՝ Մար Շիմոնի գլխաւորութեամբ եւ նրանց գցում ծուղակը: Աղա Սեմկոյի ճոխ ընդունելութեան աւարտից յետոյ Մար Շիմոնն ու նրա եղբայրը՝ Դաիթը 75 հոգու հետ սպանւում են»:

<sup>3</sup> Պողոսեան Ստ., *Հայոց Ցեղասպանութեան պատմութիւն*, 2-րդ հատոր, Երեւան, 2009, էջ 443:

<sup>4</sup> Նոյն տեղում, էջ 444:

<sup>5</sup> Նոյն տեղում:

<sup>6</sup> Նոյն տեղում:

<sup>7</sup> Նոյն տեղում:

<sup>8</sup> Նոյն տեղում:

Նման պայմաններում էր, եւ նոյնիսկ մինչեւ այդ, որ Մոսթֆի-օլ-Մամալեքը բողոքի նոտա էր յղում Ռուսաստանի դեսպանութեանը, որտեղ յայտնում էր, թէ Իրանի կառավարութիւնն մտադիր է պահպանել իր չեզոք դիրքը՝ հեռու մնալով պատերազմում ներքաշելուց. ուստի Իրանի կառավարութիւնն Ռուսաստանին խնդրում է, որպէսզի վերջինս իր զօրքերը յետ կանչի իրանական տարածքներից, որով էլ ապացուցած կը լինի իր յարգանքը՝ Իրանի չեզոքութեան նկատմամբ: Մոսթֆի-օլ-Մամալեքը շեշտադրում էր այն հանգամանքը նաեւ, որ Ռուսաստանի դրական պատասխանը պատճառ է հանդիսանալու, որ օսմանական բանակը եւս իրեն հեռու պահի երկրի տարածքներից ու նոյնպէս՝ հաշի նստի Իրանի չեզոքութեան հետ, որի մասին իբր խոստացել է օսմանցի աւագ դեսպանը<sup>9</sup>: «Թեհրանից հեռագրում են,- գրում է «Այգ»-ը,- որ սեպտ. 21-ին պարսկական կառավարութիւնը դիմել է Ռուսաց Միսսիային մի յայտագրով, որի մէջ ասում է, թէ Պարսկաստանը ուզում է խուսափել համաշխարհային պատերազմին մասնակցելու կործանարար հետեանքներից՝ չեզոքութիւն յայտարարելով: Նա խնդրում է, որ Ռուսաստանը օգնի իրեն այս գործում, իր զօրքերը յետ կանչելով Արդպաստականից, որպիսի դէպքում Թուրքաց դեսպանն իբր թէ երաշխատրում է, որ Թուրքիան կը յարգի Պարսկաստանի չեզոքութիւնը»<sup>10</sup>: Մինչդեռ նոյն համարում «Այգ»-ը վկայակոչելով Պետրոգրադի հաղորդմանը նշում է, որ .-«Մինիստրական խորհուրդը Սազանովի նախագահութեամբ վճռել է մերժել Պարսկաստանի առաջարկը՝ ռուսական զօրքերը յետ տանելու: Այդ մասին յայտնել է Պարսից կառավարութեանը, հասկացնելով, որ ռուս զօրքի ներկայութիւնն անհրաժեշտ է պաշտպանելու համար օդարահպարակների շահերը եւ հասարարելու ներքին կարգը»<sup>11</sup>:

Իրանի չեզոքութեան դիրքորոշման նկատմամբ հակամարտ ուժերի կողմից դրսեւորող արհամարհանքի մասին բազմիցս են անդրադարձել ժամանակի թերթերը: Ընդդիմադիր «Նորահար»-ը, յատկապէս «Ի վերջոյ ուր է գնում Իրանը» խորագրի ներքոյ գրում էր .- «... Թուրքիայի գործողութիւններն Արդպաստականում, Քերմանշահում եւ Արաքսանում<sup>12</sup> եւ սպա՝ ռուսական պետութեան սանձարձակութիւններն՝ Արդպաստականում, Հազվինում, Համադանում ու Թեհրանում, աւերելոյթ արինայի մրցասպարէզ է հանդիսացել չեզոք Իրանում, բայց խորքում սպացուցում է, որ մինչեւ Իրանը ի զօրու չլինի ինքնահասարարման ու գործնապէս երաշխատրելու չեզոքութեան պահպանումը , անհնարին է լինելու իր ինքնուրոյն քաղաքականութեան գործադրումը»<sup>13</sup>: Չեզոքութեան դիրքորոշման վերաբերեալ Իրանի կառավարութեան ջանքերը, գերմանա-թուրքական ուժերի կողմից դրական կեցածքի չէին արժանանում եւ մնում էին ապարդիւն, քանզի նոյնինքն մայրաքաղաք Թեհրանում աշխատող թուրքական, գերմանական եւ նոյնպէս Աւստրիական դեսպանատներն իրենց քմահաճ քայլերն ու քարոզչութիւնն էին առաջ մղում: Զորքի-

<sup>9</sup> «Ռասար» օրաթերթ, 15 հոկտ 1914 թ., համար 10, էջ 2:

<sup>10</sup> «Այգ» շաբաթաթերթ, 5 հոկտ., 1914 թ., Գ. տարի, հ.21 , էջ 5:

<sup>11</sup> Նոյն տեղում:

<sup>12</sup> Իրանի Խոզիստան նահանգ:

<sup>13</sup> «Նորահար» օրաթերթ, 13 յուլիս, 1914 թ., համար 57 էջ 1:

նակ՝ «...Տաճկական դեսպանի արագած «Սրբազան պարերազմ» զորոտող 30.000 կեղծ «ֆեթա»-ների ցրումը Թեհրանում, կառավարության կողմից արգելեց: Բնչպէս հաղորդում են՝ այդ թոռուցիկները կոտորակներ գաւառներ: Գաղղնի հասարքումները շարունակում են անելի յաճախ բազմամարդ: Կառավարութիւնը ... գաղղնի հսկողութիւն է նշանակել տաճիկ եւ գերման դեսպանատնների մօտ, որպէսզի զէնքի ցրումն արգելի: ... Այժմ էլ աստորիական դեսպանատնն է սկսել զէնքերի ցրումը ...: Վերոյիշեալ երեք դեսպանատնները ամէն միջոց գործ են դնում խլրտումներ առաջացնելու եւ այդ նպատակով կաշառում են կառավարական պաշտօնեաներին: Նոյնիսկ մինիստրներից 3-ը, որոնք նոյնպէս կաշառուած են, աշխատում են գործել նրանց ծրագրով եւ ամէն հարցում թեքում են նրանց կողմը...»<sup>14</sup>:

Այս կապակցութեամբ պարսկալեզու «Նորահար» թերթը իր 1915 թի մայիսի 4-ի համարում այսպէս է բնութագրել Գերմանիայի հիւպատոսի միջամտութիւնները. - « ... Գերմանիայի նոր հիւպատոսը, որը Թուրքիայից Սպահան է գործուղել, ճանապարհին ամենուր հակաքարոզչութիւն է ծառայել Ռուսաստանի եւ Անգլիայի դէմ եւ ազգաբնակչութեանը իրազեկում է, թէ իբր լոռերը, քրդերը եւ միւս ցեղեր հապապաւկամօրէն հովանաւորում են օսմանցիներին...»<sup>15</sup>:

Միւս կողմից Հիւսիսային Իրան ռուսական զօրքերի մուտքը, հակառակ իրանական կառավարութեան, խանդավառութեամբ է ընդունում տեղի ասորի և հայ բնակչութեան շրջանում: Նրանք դիմում են ռուսական զօրքերի հրամանատար Իդենիչին, առաջարկելով կամաւորական ջոկատներ ստեղծել, խնդրելով ապահովել այդ ջոկատները զէնքով ու զինամթերքով: Ռուսական զօրքերին աջակցելուց զատ նման քայլը տուել դէպքում տեղի հայ բնակչութեան կողմից ինքնապաշտպանական բնոյթ էր կրում, քանի որ թուրքական զօրքերի ներխուժումը նշանակում էր Հայոց Ցեղասպանութեան շարունակութիւն Իրանի տարածքում: Ընդհանուր առմամբ 1914-1918-ի թուրքական բանակների քանիցս ներխուժումների հետեւանքով Պարսկահայքի տարածքում զոհուել են հազարաւոր հայեր, իսկ մեծագոյն մասը հարկադրուած գաղթել է Արեւելեան Հայաստանի կամ Պարսկաստանի տարբեր վայրեր: Հրապարակուող փաստաթղթերը լուսաբանում են 1914 թ. դեկտեմբեր եւ 1915 թ. յունւար ամիսներին Պարսկաստան ներխուժած թուրքական զօրքերի գազանութիւնները հայ եւ ասորի բնակչութեան նկատմամբ:

Յայտնի է, որ Ա.Աշխարհամարտին (1914-1918թթ.) Օսմանեան բանակները երկու անգամ մուտք գործեցին չէզոք Պարսկաստան<sup>16</sup>, կատարեցին զրգոթիւններ, խժոժութիւններ, կապուտ-կողոպուտ եւ ջարդեր Ատրպատականի շրջաններում՝ Ուրմիայի, Սալմաստի, Խոյի, Մակուի, Ղարաղաղի (Դգմար) շրջանում, Ս.Թադէի վանքում, ապա՝ մուտք գործելով նաեւ Թաւրիզ, պատանդներ վերցրին հայ բնակչութիւնից, որին պիտի հետեւէր Թաւրիզի հայութեան եւ քրիստոնէաների

<sup>14</sup> «Այգ» շաբաթաթերթ, 1914 թ., դեկտ.7, հ. 30, էջ 4:

<sup>15</sup> «Նորահար» օրաթերթ, 4 մայիս 1915 թ. համար 38, էջ 2:

<sup>16</sup> Օսմանական բանակները 1905 թ-ից զատ Պարսկաստան են ներխուժել նաեւ 1908 թականին, խախտելով թուրք-պարսկական սահմանը:

կոտորածը...<sup>17</sup>: Յատկանշելի է, որ օսմանական բանակի ուղեգրությունների մասին Իրանի ԱԳՆ փաստաթղթերի տարբեր արխիվներում մատնանշում է նաև 1909 թականի ներխուժումները՝ Ատրպատականի սահմանակից քաղաքներ<sup>18</sup>:

Թուրքական զորքերի Հիսիսային Պարսկաստան ներխուժելու և տեղի քրիստոնեայ բնակչության ոչնչացման մասին վկայում է նաև Էրզրումում գերմանացի հիւպատոս Շոեքներ-Ռիխտերը, որը Գերմանիայի ռեյխսկանցլեր Բետման-Հոլվեգին 1916թ. դեկտեմբերի 4-ին գրած նամակում նշում է. «Հիսիսային Իրան Խալիլ բեյի արշաանքի նպարակն էր հաշտեարդար տեսնել հայկական և ասորական գնդերի նկարմամբ և Հիսիսային Պարսկաստանից հայկական, ասորական և պարսկական բնակչության արտաքսումը: Խալիլ բեյի արշաանքը թուրքերի նկարմամբ խորն արելությունն առաջացման պարճառ հանդիսացաւ»<sup>19</sup>:

Հիսիսային Պարսկաստանում հայկական բնակչության դեմ թուրքական զորքերի կողմից գործադրած բնաջինջ քաղաքականությունը վերլուծելիս հայ պատմաբան Ս. Պողոսեանը վկայաբերելով անգլիական մամուլը, նոյնիսկ նշում է, թե «Մեծ Եղեռնը սկսեց ոչ թե արեւմտահայերի, այլ արեւելահայերի եւ պարսկահայերի ջարդերով: Դրա վկայություններից մէկն է, որ, ի տարբերություն Արդու Համդի, Երիտթուրքերը ծրագրել էին իրականացնել ոչ միայն արեւմտահայերի (թուրքահայերի), այլեւ արեւելահայերի (ռուսահայերի ու պարսկահայերի) ոչնչացում, այսինքն՝ խօսքը ողջ հայության ամբողջական բնաջնջման մասին էր՝ անկախ հպարակությունից: 1914թ. վերջերին ետթաղանի զոհ են դառնում Պարսկահայքի, Արդպարականի, Բասենի, Արդինի, Արդահանի եւ մի քանի ուրիշ գաւառների հայերը»<sup>20</sup>:

«1914-ի վերջին,- շարունակում է Սր. Պողոսեանը,-գործողության մէջ դրեց Ուրմիայի նեպորական ասորիների բնաջնջման ծրագիրը: Խնդիր էր դրած վերացնել այն բոլոր ոչ-թուրք տարրերին, որոնք անջապում էին թուրքերին Բաքի եւ Իրանական Արդբեջանի թուրք-թաթարական բնակչությունից»<sup>21</sup>:

«Յեղասպանության ժամանակակիցների եւ ուսումնասիրողների տեսադաշտում եղել է հիմնականում Արեւմտահայոց Գողգոթայի եւ Արեւմտեան Հայաստանի հայազրկման փաստը: Երիտթուրքական վարչակարգը դրել էր ընդհանրապէս հայ ժողովրդի ոչնչացման հարցը: Յեղասպանությունն ընդգրկել էր եւ՝ Արեւմտեան Հայաստանը, եւ՝ Պարսկաստանի հայաբնակ վայրերը, եւ՝ Արեւելեան Հայաստանը: Կոյր-

<sup>17</sup> Ամուրեան Ա., *Արդպարականի հայության վիճակը թուրքական բանակների ներխուժման օրերին*, Թեհրան, 1979, էջ 5:

<sup>18</sup> Իրանի ԱԳՆ փաստաթղթերի եւ դիւանագիտության պատմության կենտրոն, արկղ 42, գործ 16, թղթածրար 2:

<sup>19</sup> Позиция немецкого консула в Эрзеруме Шойбнера-Рихтера в Армянском вопросе, см.: «Армянский вопрос и геноцид армян в Турции (1913-1919). Материалы Политархива МИД Кайзеровской Германии», сб. Ереван 1995, с. 421.

<sup>20</sup> Պողոսեան Ստեփան, *Հայոց Յեղասպանության պարմունքներ*, հ. 3, հրատ. Երեւան, 2011, էջ 7-8: Տե՛ս նաև «The Round Table», London, June, 1917:

<sup>21</sup> Նոյն տեղում:

րաձների առաջին զոհերը 1914 թ. վերջերից դառնում են Արարկարականի հայերը՝ կապած վերոյիշեալ շրջաններ թուրքական զորքերի ներխուժման հետ»<sup>22</sup>:

Այսպիսով՝ հայերի ցեղասպանութեան պրակտիկ գործադրումը սկսել էր Երիտթուրքական կլիկի 1915 թականի ապրիլի 15-ի տխրահռչակ հայասպան հրաման գրից ամիսներ առաջ եւ նրա առաջին զոհերը դարձան Թուրքիայի քաղաքացի չհանդիսացող հայերը<sup>23</sup>:

Այդ իրողութիւնը չեն ժխտում նաեւ իրենք՝ թուրքերը:

Պատթուրքիզմի գաղափարախօսներից Թեքին Ալիի կարծիքով՝ Իրանի բնակչութեան 1/3 –ը թուրքական արիւն ունէր եւ պէտք է վերադառնար իր ցեղակիցների գիրկը: Իսկ դրա համար պարտադիր պայման էր այդ տարածքներից նաեւ հայերի անհետացումը: Թուրքերը մեծ թով հայերի, արաբների, անգամ պարսիկների արիւն հեղեցին<sup>24</sup> պարսկական տարածքներում: «Եւ սեփական աչքերով տեսայ, գրում է ռուսական առաջին բանակի փոխհրամանատար Կ. Մարիկեանը,– հարիւրաւոր ծածկած դիակներ ընկած փոսերում, զարշահուրոթիւն, որ վարակել էր օդը, տեսայ գլուխը հարած դիակներ, քարերի վրայ կացինով կրրած ձեռներ, սրունքներ, պոկած մաւրներ, դուրս քաշած գանգեր, դիակներ՝ վարակների եւ տասնեակ զոհաձների՝ ցանկապատերի տակ... Սպանութիւններ կատարել են հայկական շատ գիղերում»<sup>25</sup>:

1915 թ. յունարին, երբ Կովկասեան ճակատում թուրքական բանակը յարձակողական գործողութիւններ էր ծաւալել, նրան միացած՝ Համիդիէն եւ Չեթէները, կենտրոնացան Ալաշկերտի դաշտում եւ սկսեցին հայերին կոտորել: Այս կոտորածները տարածելով հասան Վանի նահանգ եւ Ուրմիա լճի շրջանները: «Հնւերի փեսան՝ արինարբու Ճեւրեթ եւ ազգայնական Խալիլը թրքական բանակի զորինս անցած ասպարակեցին հիւսիսային Պարսկաստան եւ հայկական ու ասորական գիղերը իրենց յարձակումներուն թիրախ հանդիսացան: Գիշարիչներէ, հալածական թոչուններու նման հայերը փախուստ կուտային ամէն ուղղութեամբ՝ ասպարան գտնելու համար... »<sup>26</sup>:

Այս իրադարձութիւնների մասին Սիմոն Վրացեանը 1915 թականի յունարի 1/14 –ին Թիֆլիսից ՀՅԴ Ամերիկայի կենտրոնական կոմիտէին յղած նամակում գրում է. « .... Այդ պանիկայի միջոցին հրաման է տրուում Պարսկաստանի եւ Ալաշկերտի զօրամասերին յետքաշել, սկսում է յետ գալ եւ Արարկարականի ռուս զօրքը, որի հետ գաղթում են Ադրակի

<sup>22</sup> Հայոց պարմութիւն. Հիմնահարցեր հնագոյն ժամանակներից մինչեւ մեր օրերը, խմբ. պրոգ. Հր. Ռ. Սիմոնեան, Երեւան 2000, էջ 249:

<sup>23</sup> Նոյն տեղում, էջ 250:

<sup>24</sup> Այս իրողութեան մասին պարսկերէն «Ռաադ» թերթը իր 1915 թ. յունարի 20-ի համարում (3-րդ էջ) գրում է, որ « .... Արարկարական ներխուժելուց յետոյ թուրքերը մի քանի հայերի եւ ռուսահայարակների հետ միասին գնդակահարել են Սոուքթուլաղի եւ Մարաղայի քաղաքների կառավարիչներին »:

<sup>25</sup> Պօղոսեան Ստեփան, նշւ. աշխ., 3 –րդ հ, էջ 7: Տե՛ս նաեւ ՀԱԱ, ֆ. 4712 , ց.2, գ. 2, թ. 1:

<sup>26</sup> Նոյն տեղում: Տե՛ս նաեւ Շիրակեան Ա., Կրակն էր նահապակներուն, Բէյրութ, 1992, էջ 42:

և Սալմասարի հայերը: Կարիք կա՞յ ասելու թե՛ ինչ տեղի կացության մէջ ընկել է այդ ժողովուրդը այս ցրտին: Գաղթում են և Թաւրիզից, որը անցել է թուրքերի ձեռքը»<sup>27</sup>:

Այս մասին կրկին խոսարովանել են նոյնինքն ջարդարար թուրքերը.- «... Պարսկաստան ներխուժող թրքական բանակի հրամանատար Խալիլ Բէյը 1914- ի վերջերին և 1915 թ.- ի սկզբին, երբ պարտութիւն կրեց հայ կամաւորական գնդերից (Անդրանիկի գլխատրութեամբ, Դ.Մ.) և ոռա բանակից, անցաւ Վան և այնտեղ Ջեղերին (Վանի կուսակալ) յայրնեց, որ «մաքրել» է Ուրմիայի և Սալմասարի քրիստոնէաներին, Ջեղերն էլ պարտասարել էր «մաքրելու» Վանի և Վասպուրականի հայերին»<sup>28</sup>: «Մաքրման» այսպիսի բազմաթիւ գործողութիւնների են դիմել թե՛ քրդերը և թե՛ թուրքերը, երբ յատկապէս հայ կամաւորականներից պարտութիւն կրելով, դրա վրէժը լուծում էին հայ ազգաբնակչութիւնից, որոնք էլ ստիպած գաղթում էին իրանական տարածք, որն անելի ապահով էր համարում<sup>29</sup>: Այդ մասին վկայել են իրանական պաշտօնական աղբիւրները եւս, փաստելով, որ «1914-1915թթ. հազարաւոր հայ գաղթականներ «մուսիօ քեռի» գլխատրութեամբ Արեւմտահայաստանից Սալմասար են գաղթել»<sup>30</sup>:

Խալիլ Բէյի մատնանշած պարտութիւնը վերաբերում է Դիլմանի հոչակաւոր ճակատամարտին, ուր «... իրեն փայլուն կերպով դրսևորեց Անդրանիկը 1915 թ.-ի սարիին , որտեղ նրա ջոկատը ջախջախեց Խալիլ Բէյի կորպուսը և կանխեց Իրանական Ադրբեջանից գերմանա-թուրքական զօրքերի Անդրկովկաս ներխուժելու վրանգը»<sup>31</sup>:

Անդրէ Ամուրեանը (Տէր Օհանեան) իր փաստարկները հիմնաւորել է տրամադրութեան տակ ունեցած մի քանի փաստագրութիւն – արխիւով, ուր օրը օրին արձանագրւած են թուրքական ներխուժող բանակի այն բոլոր անիրաւութիւնները, սպանութիւններն ու գրգռութիւնները, որոնք կատարել են պարսկական Ատրպատականում: Այդ փաստագրութեան հեղինակը Թաւրիզի ֆրանսիական միսիոնարութեան պետ՝ Հայր Պ. Ֆրանսէնն է, որը պատերազմի ժամանակ նշանակւած է եղել իբրեւ հիւպատոս Սպանիայի և Հոլանդիայի, հովանաւորելու համար Ատրպատականի քրիստոնէայ տարրերին:

Ուրմիայի ֆրանսիական միսիոնարութեան կոյսերը օրը օրին օրագիր են կազմել և տեղեկագրել Թաւրիզ՝ Հայր Պ. Ֆրանսէնին, և նա դիմումներ է կատարել ու միջոցներ ձեռք առել փրկելու անմեղ տարրերին, որոնք զոհն էին թուրքական վայրագութիւնների: Այսպէս, օրինակ, թուրքերը ներխուժում են Ուրմիայի ֆրանսիական միսիոնարների շէնքը և սպանում նրա պետ՝ հայր Սոնտագին, եկեղեցու

<sup>27</sup> Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետութիւն, Թեհրան, 1982, տպ. «Ալիք», էջ 587:

<sup>28</sup> Ամուրեան Ա., նշւ. աշխ., էջ 6:

<sup>29</sup> Իրանի Ազգային արխիւի կազմակերպութիւն, GH1332-K66-p 38-47:

<sup>30</sup> Իրանի ԱԳՆ փաստաթղթերի և դիւանագիտութեան պատմութեան կենտրոն, արկղ 66, գործ 71, թղթ. 43:

<sup>31</sup> Աղայեան Ծ.Պ., Զօրավար Անդրանիկի գործունէութեան մասին, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1968, № 2, էջ 43:

բակում: Նրա արեան հետքը պահում է տարիներ շարունակ, ապա յուշարձան է կանգնեցում անմեղ նահատակի արեան հետքի վրայ<sup>32</sup>:

Հայր Պ. Ֆրանսէի վկայութիւնները խիստ արժէքատու են նրանով, որ վկաները օտարագգի են՝ ֆրանսիացի, հոլանդացի, սպանացի, եւ օրը օրին արձանագրել են ամէն անցուդարձ<sup>33</sup>: Սա ինքնին վերստին ապացուցում է Մեծ Եղեռնին թէ արեւմտահայերի այլեւ արեւելահայերի եւ ի մասնաւորի պարսկահայերի ջարդերի սկսմամբ:

Այստեղ կը ցանկանայինք կարճ ակնարկով անդրադառնալ Ուրմիայի, Խոյի, Սալմաստի եւ շրջանի կոտորածներից հրաշքով ազատաձերքի վկայութիւններին, քանի որ նրանք ժամանակին ականատես են եղել թուրքական գազանութիւններին: Այսպէս, Խոյ գաւառի Թաղեր գիւղից Շուշանիկ Բէյութեանցը գրում է, որ «1914-ի դեկտեմբերեան նահանջին, երբ ռուսները Բաշկալաէն (Ադրակ) եւ Արուստ-տակաւէն կը քաշին, ռուսները տեղական հայերը իրենց հետ կը տեղափոխեն Կովկաս եւ Սալմաստի, Ուրմի շրջաններու նման Խոյն ալ գաղթի կը դիմէ: Դեկտեմբերի վերջերը ռուսները յայտարարեցին, որ իրենք յետ կը դառնան եւ հայերն ալ պէտք է իրենց հետ նահանջեն (ուրիշ պատմողներ կը պարմեն, թէ կամաւորները կը պարտաւորեցնեն նահանջել՝ չկորուրելու համար): 200 Կունէ բաղկացած հայ թաղամասը բռնեց գաղթի ճամբան: Գիւղին մէջ մնացին միայն մի քանի ծերեր, որոնցմէ 3 –ը սպանւած են, միւսները կան»<sup>34</sup>:

Իսկ Յակոբ Խորոզեանցը, Սալմաստ գաւառի Հաթւան գիւղից, 1916 թ. վկայել է հետեւեալը. «1914թ. դեկտեմբերի սկզբները, Սումայի շրջանի քիւրդերը Ամիրխանի ցեղապետ Զեհանգիր Աղայի առաջնորդութեամբ յարձակեցան Մահլամ եւ Սառնա զուր հայաբնակ գիւղերուն վրայ եւ հրդեհեցին Խոյի դէզերը եւ յառաջեցան դէպի այդ գիւղերը, սակայն գիւղացիներու եւ ռուսներու բռնու ընդդիմութեան հանդիպելով՝ կը փախան: Դեկտեմբերի 18-ին, երբ ռուսները տաճարական սահմաններէն յետ նահանջեցին, ժողովուրդը իրենց հետ արտագաղթել տին դէպի Կովկաս: Տուները մեծ մասամբ այրած են կամ փայտերը վառելու համար քանդած: Վառած է Շէթան-Ասայի դպրոցը, դպրերու տրակը, Ս. Ասրաժաժին եկեղեցին (ուխարաբեղի): Այրողները տեղական թուրքեր են: Ամբողջ Սալմաստի շրջանին եկեղեցիները աւարի են տրած, զանգակարդները ջարդած կամ գնդակներով ծակտրած են:

Հաթւան՝ 650 Կուն, Խոսրովաճատրաբնակ, որի մէջ կայ 20 Կուն հայ քնակչութիւն, Սարա՝ 180 Կուն հայ քնակ, Հին քաղաք՝ 125 Կուն հայ, Սառնա՝ 180 զուր հայաբնակ, Մահլամ՝ 270 Կուն զուր հայաբնակ, Շէթանասա՝ 15 Կուն հայ, Դիշլի՝ 35 Կուն հայ, Քոչամիշ՝ 25 Կուն հայ, Քալաշան՝ 20 Կուն, Փայաջուկ՝ 400 զուր հայաբնակ, Դալասար՝ 200 Կուն զուր հայաբնակ, Ախարախանա՝ 80 Կուն հայ, Դըլջանա՝ 60 Կուն, Սարամերիկ՝ 85 Կուն, Հարդան՝ 12 Կուն, Ովա՝ 6 Կուն, Գիլիզան՝ 4 Կուն, Փաթաւոր՝ 3 Կուն, բոլոր վերոյիշեալ գիւղերը գաղթի ճամբան բռնեցին դեկտեմբերի 20-24-ի

<sup>32</sup> Ամուրեան Ա., նշւ. աշխ., էջ 5:

<sup>33</sup> Նոյն տեղում, էջ 6 :

<sup>34</sup> ՀԱԱ, ֆ. 227, ց. 1, գ. 424, թ. 21 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

ընթացքին: Այդ արեւները Աղբակի շրջանի հայերն ալ ռուսներու հետ նահանջեցին եւ Սարմասր եկան, որոնք սալմասրցիներու հետ Կովկաս անցան, մի մասը տեղացիներու հետ միասին Սալմասրի շրջանը մնացին: Արոնց մէջ 700 հոգի, գլխաւորաբար տղամարդիկ, ջարդուցան չարաչար տանջանքներով, ոմանց վիզը դրան շէմքին վրայ դրած՝ նաջախով (կացին) կտրած են, ոմանց՝ գնդակահարած, ոմանց՝ անդամահարած եւ տանջանքներով սպաննած, ուրիշներուն ողջ-ողջ այգիներու պարերու տակ են թաղած: Զարդը տեղի ունեցած է թուրք հրամանաւորար Խալիլ Բէյի հրամանով: Զօրքերուն մասնակցեցան Սոմայի Թիմուր աղայի եւ Զահանգիր աղայի քուրդերը եւ հայերու ունեցած ամբողջ սրացածքը թալանեցին:

Տեղացի թուրքերը կին ու երեխաներ պահած են (պարմողը պահողներուն անունները չի յիշեր), մի տան մէջ հաւաքած, կողոպտած, հազար ու մի անարգանքի ենթարկած են եւ սպա, ռուս զօրքի վերադարձին, վերստին, ազատած՝ Կովկաս են անցած»<sup>35</sup>:

Վերոգրեալ վկայութեան դիպուկ փաստարկ է նաեւ հետեւեալ մէջբերումը «Կակազ» թերթից . - «Խոստովան մի մեծ գիւղ էր, ունէր 500 ընտանիք, այժմ լրիւ ամայացել է »<sup>36</sup>:

1915 թ. փետրարի 14 –ի գիշերը Խոստովա եւ Մահլամ գիւղերում սպանեց 707 հայ: Այդ մասին կրկին Կ. Մատիկեանը գրում է Կովկասեան բանակի հրամանատարութեանը. «Մինչեւ ամսի 14 –ը հայերը շնորհիւ պարսիկների մնացել էին անվնաս: Բայց թուրքական կառավարութիւնը ... սպառնաց պարժել բոլոր այն պարսիկներին, ովքեր կը թաքցնէին քրիստոնէաներին ... Կայմակամ Ռուստամ Բէյը հրամայեց քրդերին ու զինուորներին պարսիկների փնտրից հանել քրիստոնէաներին եւ սպանել նրանց թաքցնողներին: Հրամանը կատարուեց անմիջապէս... հայերին տարան Հարիւան եւ Խոստովա գիւղերը, որտեղ էլ ... տանջանքներով սպանեցին...»<sup>37</sup>:

Յաջորդ վկայութիւնը Մկրտիչ քին. Տէր Պետրոսեանինն է՝ Ուրմիա գաւառի Մահմադքեար, Նաղադէ եւ Գեարդաբադ գիւղերի կոտորածների մասին.-

«1. Մահմադքեար եւ Նաղադէ գիւղերուն մասին- Պաշտօնավարութեանս վայրը՝ Սուրբուզ գաւառամասը, 1914թ. դեկտեմբերի 7-ին Մուսուլի կողմի Դիզէի ըսած քիւրդ աշիրէթներու եւ թուրք բաշիրեզուկ զօրքերու կողմանէ յարձակումի ենթարկուեցաւ: Սուլդուզի եւ Ուրմիայի շրջանի մէջ եղած ռուս զօրքերը, որոնք թոռցիկ խումբեր կազմած այդ կողմերն էին, ընդառաջեցին: Հերեւանքը այն եղաւ, որ ռուսները նահանջեցին դէպի Ուրմիա, իսկ քիւրդ խումբանք թալանի տաւ Մահմադքեար հայ եւ ասորի գիւղը ( մօտ 80 ծովս ունեցող, կէտը հայ են, կէտը ասորի ), քշեցին տարին տաւար, ոչխար եւ փայտին կահ – կարասիներ: Հերեւեալ օրը յարձակեցան Նաղադէ գիւղին վրայ, չթալանեցին, միայն ձիաւորներով տեղատուեցան հայ հարուստներուն տուները: Վերջիններս զգուշանալով, որ յարձակում գործողները կարող են սպանութիւններ, առեւանգումներ եւ բռնաբարութիւններ գործել, կապաւորանին իրենց հարեւան քիւրդներուն

<sup>35</sup> ՀԱԱ, ֆ. 227, ց.1, գ.424, թ.17-ի շրջ. եւ 18, բնագիր, ձեռագիր:

<sup>36</sup> ՏԵՍ «Կակազ», 04.01.1915 թ.:

<sup>37</sup> ՀՀ ՊԿՊԱ ՀՔԿ փաստաթղթեր, ֆ. 4712, թղթ. 2, գ. 2:

տոները: Ձիատորները մօտ 5 օր կուտեն, կը փչացնեն հայ հարուստներուն ունեցած – չունեցածը եւ կը տանին բոլոր պղնձեղէնները, սամաւարները, կանաչի զարդերը եւ այլն: Մենք այդ մասին բողոքեցինք Սոուշ-Բովադի մէջ եղած թուրքերու հրամանաւարին, այն հրամայած էր վանեցի Ճեմալ Էֆենտիին, որ թալանած իրեղէնները յետ տրին եւ հայերու հետ խաղաղ ապրին: Ճեմալ Էֆենտին իրեն եղած հրամանի հիման վրայ կանչեց ինձ եւ հայ ակաակալներուն (ծերերուն) եւ խօսքը ինծի ուղղելով ըսաւ. «Փափագ Էֆենտի, ժողովուրդիդ կը յայտարարես, որ իրենց գործին կենան, երկրագործը իր գործին երթայ, առեւտրականը իր առեւտրին, եւ եղած անկարգութիւններուն վերջ կուտամ: Ըսէ՛ք, որ միամիտ մասն փեղի հայերը, եթէ անոնք կը կասկածին կոտորածէն, միթէ՞ մեր երկիրը քրիստոնէայ չկար կոտորէինք, որ գայինք այսրեղ քրիստոնէաներ կոտորելու»: Այդ խօսքերուն վրայ, մենք համապատասխան դուրս եկանք:

Այնուհետեւ քիւրտ աշիրէթներուն եռուզեռը աւելի սաստկացաւ: Նոյն Ճեմալ Էֆենտիին հրամանով ոստիկանները ամէն օր կուգային եւ կը պահանջէին հաց, իւղ, գառ, ոչխար, բրինձ, տեղաշորեր, հեշտաւեռ պղնձէ կաթսաներ: Ամէն ինչ, որ կը տանէին վերադարձնել չկար: Նորէն դիմումներ եղան նոյն Ճեմալ Էֆենտիին, բայց ապարդիւն, որով վերադարձայ Ուրմիի մ ծննդավայրը, դեկտեմբերի 13-ին:

2. Ուրմիի Գեարդաբադ գիւղին մասին. 1914թ. դեկտեմբեր 13-ին ներկայացայ Ուրմիայի Առաջնորդական փոխանորդ Խորէն վարդապետ Լազարեանին եւ պատմեցի եղած անցուդարձի մասին: Դեկտեմբերի 19 –ին եւ մեր գիւղն էի, երբ Առաջնորդին նամակը ստացայ, որով գրած էր՝ նամակս առնելուդ պէս աշխատեցէք ըսպէ առաջ ձեր հոգին ազատել, որովհետեւ ռուսական զօրքը կը նահանջէ: Ամէն ինչ թողեցինք, դուրս եկանք: Մենք Դիլմանի, Խոյի վրայով 14 օրայ ընթացքին հազիւ հասանք Ջուֆա՛շնորհի տոսկալի ցեխին: Յղի կանայք վիժեցին երեխաները, քանի՜-քանի՜ երեխաներ տեսայ, որ ձիւնի վրայ էին ձգւած:

Գաղթողներս 7-8000 հոգի էինք: Մեր գիւղը 150 տուն ունէր, բոլորը մեզ հետ գաղթեցին, միայն 46 հոգի գիւղը մնացին, մնացածներէն 14 հոգի սպանւած են, որոնցմէ 4 –ը պղտամարդ, 3-ը՝ կին, 2-ը՝ պարսկի, 2-ը՝ աղջիկ:

Սպաննւածներէն դուագ մը: Մայր մը իր երկու աղջիկները իրենց մեծ մօրը (տատը) մօտ կը թողու, կը փախչի: Մեծ մայրը երկու երեխաներն առած, գիւղի հարուստներէն մէկուն թոնիրին մէջը կը պահուրդի: Թալանչիները կը նկատեն, որ թոնիրին մէջ մարդիկ կան, կը քարկոծեն եւ այնքան քարերով կը հարւածեն, մինչեւ 3 –ն ալ շունչը կը փչեն:

Ուրմիայի հարաւային կողմը եղած հայ եւ ասորի ժողովուրդը չէր կարողացած գաղթել: Անոնք կը հաւաքին Ուրմիայի ամերիկեան միսիոներներու հովանաւորութեան ներքոյ: Անոնք բոլորն ալ կազարփն կոտորածէն: Միսիոներներու մօտ ապաստանած էին 16 000 հայ, ասորի, որոնք գլխաւորապէս միսիոներներու հաշին կապրէին: Տուններու մէջ այնքան էին հաւաքւած, իրար վրայ դիզւած, որ վարակիչ հիւանդութիւնները ծայր առին, այնպէս, որ մեռնողներուն թիւը օրական 10-16 հոգիի հասաւ»<sup>38</sup>:

<sup>38</sup> ՀԱԱ, ֆ. 227, ց. 1, գ. 424, թ. 14, շրջ-15 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

Տե՛նալ իրադարձությունների մասին ամերիկեան գործակալ թ.Ալեհը տեղեկագիր է ներկայացրել, որն բացի ասորիներից ուղղակիօրէն առնչում է պարսկահայերի ջարդերին: Մինչեւ աշխարհամարտի սկիզբը ռուսական զորքերը գրաւել էին Ատրպատականի հիւսիսը: Գրեթէ նոյն ժամանակ Համիդիէն յարձակեց Մարգաւարի եւ Թարգաւարի պարսկական գիւղերի վրայ: Ռուսական զորքերի հետ այդ գիւղերի բնակիչները գաղթեցին Ուրմիա: Հոկտեմբերին թուրքերը յարձակեցին Ուրմիա քաղաքի վրայ: Սակայն Բլրի ճակատամարտում թուրքերն ու քրդերը պարտուեցին եւ նահանջեցին: Բայց թուրքերին յաջողեց առաջանալ: Դեկտեմբերի 31-ին զորքերն ընդհանուր նահանջի հրաման ստացան : Ասորիները նոյնպէս հեռացան. Նրանց զգալի մասը ճանապարհին մեռաւ: Մօտ 800 ասորի ոչնչացեց տեղում: Յարձակման ենթարկուեցին նաեւ հայերը: Թուրքերը գրաւեցին քաղաքն ու Ուրմիայի հարթավայրը: 1915 թ. յունւարի 1-ից մայիսի 24-ը « *Բոլոր քրիստոնէական գիւղերն ու մուսուլմանական գիւղերում բնակող քրիստոնէաները թալանեցին, տղամարդիկ սպանեցին, կանայք անարգուեցին , մօտ 200 աղջիկ գերեւախաւով: Շարքերին ստիպեցին մահաւերականանալ, հազարաւորները մահացան հիւանդութիւններից*»: 1915թ.-ի մայիսի 24-ին ռուսները վերադարձան. նրանց հետ՝ նաեւ ասորիները: Օգոստոսին նորից ռուսները նահանջեցին: Թուրքիայում բնակող ասորիները հայերի հետ միացած փախսան Վանում եւ Մարմարայում գտնուող ռուսական բանակի գրաւած շրջանները: Հետագային, ռուսական բանակի հետ նահանջելով, հայ գաղթականները հաստատուում են Խոյ, Սալմաստ եւ Ուրմիա գաւառներում<sup>39</sup>:

Ուրմիայի հայերին եւ ասորիներին օժանդակող կոմիտէի նախագահ, քահանայ Ու. Շէյդը վկայում է, որ Պարսկաստանի հիւսիս – արեւմտեան շրջաններում կատարած ջարդերի ամբողջ պատասխանատւութիւնն ընկնում է թուրքերի վրայ, նրանք էին կոտորած ու թալան իրականացնողները<sup>40</sup>:

Սալմաստի Սարա գիւղից Սիմոն Ղազարեանի վկայութիւնը , 1916 թ.-ին.-

« *Դեկտր.-ին ռուսներու նահանջին տարեն, ինչպէս Սալմաստի միւս գիւղերը, մեր գիւղն ալ նահանջեց: 400 տուն բնակչութիւնը վայրկեանապէս գաղթի ճամբան բռնեց, 200- է աւելի անկարող ճամբորդելու , ծերեր եւ մի քանի ընտանիքներ ամբողջովին գիւղը մնացին, ամբողջ կանայք հաւաքուած են մի տան մէջ՝թալանաւած, բռնաբարւած, մեծ մասին կոտորուած են, իսկ միւսները՝ փախուստի դիմած: Սարայէն Զուլֆա, մինչեւ ծոնկերնիս ձիւնի, ցեխի մէջ թաթախուած կը ճամբորդէինք: Շարքերը մեռան, մեր տղան ցրտահար եղաւ, թաղեցինք ձեան մէջ, ճամբաներս շարունակեցինք: Ողջ մնացողները մեծ մասամբ Երկիր են վերադարձեր »<sup>41</sup>:*

1915 -ին ռուսական բանակը, որ առաջացել էր մինչեւ Սուլդուզ, Սոռուպուլաղ, թերեւս առ ի զգուշութիւն, կրկին յետ է նահանջում մինչեւ Ուրմիա: Տեղի հայ եւ ասորի ժողովուրդը կասկածելով, որ նրանք այդ շրջանից եւս կարող են նահանջել դէպի Սալմաստ, մտավախ, մեծագոյն մասը լքելով տունուտեղ, հապճեպ գաղթում

<sup>39</sup> U.S. State Department Record Group 59, 867. 4016/39/: Տե՛ս նաև Պօղոսեան Ստ., *նշլ. աշխ.*, հ. 2, էջ 445 :

<sup>40</sup> Նոյն տեղում, 59, 867.4016/270/: Տե՛ս նաև Պօղոսեան Ստ., *նշլ. աշխ.*, էջ 446 :

<sup>41</sup> ՀԱԱ, ֆ. 227, ց. 1, գ. 404 , թ 11 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

են դէպի Սալմաստ, Զուլֆա, Թարիզ եւ այլուր... Ու դեռեւս 1914 –ի աշնանից առգոյ էին ոռոսական նահանջի նախանշանները, որի մասին եւս «Այգ»-ը իր 1914 –ի հոկտեմբերեան համարում ահազանգ է հնչեցրել *«Դրութիւնը Ուրմիայում»* խորագրի ներքոյ, ընդգծելով, որ «... Իրօք, եթէ ոռոսական զօրքը այսրեղից շարժի, Ուրմիան կորած է. այդ դէպքում մանասանդ քրիստոնէայ ազգաբնակչութեան ապագան կը դառնայ ահաւոր»<sup>42</sup>:

Վերոգրեալի ապացոյց է նաեւ ստորեւ մէջբերող՝ Սալմաստի Ղալասար գիւղի բնակիչ Թագուհի Օհաննէսի Վարդանեանի վկայութիւնը.-

*« 1915 թ. յունարի 5-ին ոռոսները Բաշկալէի կողմերէն նահանջելու արէն կամաւորներու հետ միասին մեզ տեղահան ըրին, որպէսզի երեւէն եկող թիւրքերը կորորած չսարքէին: Մենք մինչեւ անգամ ճանապարհի հասց վերցնել չկարողացանք: Ամէն ինչ գիւղը մնաց, որը մեր գաղթելէն յետոյ թալանած են: Գիւղը մնացին ամէն տունէն մի, երկու կամ ասելի անձինք, 18 հար գեղեցիկ կին ու աղջիկ առեւանգւած են, անպատուրուած, 9-է ասելի կին, երեխայ եւ մարդ անհետ կորած են: Անցեալ 1915-ի գարնան, երբ մեր մարդիկ Ղալասար գացին, այսրեղ տեսած են ջրհորի եզերքին ձգուած արիւնոտ սողոց մը. ջրհորը նայած գրած են 7-ը դիակ, որոնցմէ 4-ը տղամարդու, 3-ը կնոջ: Սղոցով կորուած գլուխներէն 6 –ը դիակներու մօտ ձգւած էին, միայն մէկին գլուխը չեն գրած...»*<sup>43</sup>:

1915 թականի սկզբների Ատրպատականի հայութեան կոտորածների վառ վկայութիւն է ներկայացրել անգլիացի հռչակաւոր պատմաբան Առնոլդ Զ. Թոյնքին, հայոց ջարդերին նիւրած իր հանրածանօթ *«Մի ազգի սպանութիւնը»* գրքում: Գրքի տուեալ հատածը, որն ներկայացւում է ստորեւ, անգլերէնից թարգմանաբար մէջբերել է Անդրէ Ամուրեանը.-

*«Հաֆթանում եւ Սալմաստում առանց գլուխների 850 դիակներ գրնեցին՝ միայն հորերից եւ ջրամբարներից հանաւ: Ինչո՞ւ: ՈՐՈՎՇԵՏԵՒ ՀՐԱՄԱՅՈՂ ՊԱՇՏՈՆԵԱՆ ՄԻ ԳԻՆ ԷՐ ԴՐԵԼ ԲՐԻՍՏՈՆԵԱՅ ԱՄԵՆ ՄԻ ԳԼԽԻ ՀԱՄԱՐ: Միայն Հաֆթանից 500 –ից ասելի կանայք եւ աղջիկներ են ողորկւած Սուջրուլաղի քիւղերին: Եթէ կարող էք, երեսակայեցէք այս դժբախտ արարածների բախար: Դիմանի քրիստոնէաներից մի մեծ խումբ բանար ներսեց եւ պարտադրեցին, որ իսլամանան: Տղամարդկանց թիւարեցին: Ուրմիոյ շրջակայքի ամենահարուստ գիւղը՝ Գիւլիարջան, հիմնապարակ կործանեց, տղամարդիկ սպանեցին, գեղեցկադէմ կանայք եւ աղջիկները առնեցին, նոյնը պարահեց Բաբառուդին: Հարիւրաւոր կանայք խորունկ գետը նետեցին, երբ տեսան, որ իրենց քոյրերից շարերը ասագակախմբերի կողմից բռնաբարոււմ էին օրը ցերեկով, ճամբի մէջտեղը: Նոյնը եղաւ նաեւ Սոլդուզի շրջանի Միանդուարում:*

*Այս խժոժութիւնները ակոռելի են թում օտարներին, բայց թուրքերի համար բոլորովին թեթեւ էին նկատոււմ, ինչ որ մօտեւս կարարոււմ էին իրենց հողամասի վրայ...»*<sup>44</sup>:

<sup>42</sup> «Այգ» շաբաթաթերթ, 1914, հոկտ. 19 , Գ. տարի, հ. 23 , էջ 1:

<sup>43</sup> ՀԱԱ, ֆ. 227, ց.1, գ.424, թ. 7–ի, շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

<sup>44</sup> Ամուրեան Ա., նշլ. աշխ., էջ 21-22:

Այսպիսով, հիսիսային Պարսկաստան թուրքական զորքի ներխուժմանը հետևեցին հայ և ասորի բնակչության կոտորածները, հայկական և ասորական գիւղերի ւաւերումը: Այս պայմաններում հայկական և ասորական բնակչութիւնը դիմում է ռուսական զորքերի հրամանատարութեանը, առաջարկելով կամաւորական գնդեր կազմել և համատեղ պայքարել թուրքական զորքերի դէմ: Պարսկական ճակատում ռուսական զորքերի 1916թ. առաջխաղացումը օգնեց կանխել Ատրպատականի հայութեան կատարեալ բնաջնջումը:

## ՀԻՍԻՍԱՅԻՆ ԻՐԱՆՈՒՄ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՅ ԲՆԱԿՉՈՒԹԵԱՆ (ՀԱՅԵՐԻ ԵՎ ԱՍՈՐԻՆԵՐԻ) ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԸ 1914-1916ԹԹ.

Դերենիկ Մելիքեան

### ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հիսիսային Պարսկաստան թուրքական զորքի ներխուժմանը հետևեցին հայ և ասորի բնակչության կոտորածները, հայկական և ասորական գիղերի ավերումը: Այս պայմաններում հայկական և ասորական բնակչությունը դիմում է ռուսական զորքերի հրամանատարությունը, առաջարկելով կամաւորական գնդեր կազմել և համատեղ պայքարել թուրքական զորքերի դէմ: Պարսկական ճակատում ռուսական զորքերի 1916թ. առաջխաղումը օգնեց կանխել Ատրպատականի հայության կատարեալ բնաջնջումը: **Բանալի բառեր՝** Հայոց ցեղասպանություն, ասորիների ցեղասպանություն, Առաջին աշխարհամարտ, Հյուսիսային Իրան, Ատրպատական:

## THE MASSACRES OF THE CHRISTIAN POPULATION (ARMENIANS AND ASSYRIANS) IN NORTHERN IRAN IN 1914-1916

Derenik Melikyan

### SUMMARY

The invasion of Turkish troops and military operations in the north of Iran in 1914-16 were accompanied by the mass extermination of the Christian (Armenian and Assyrian) population, who, for their salvation, turned to the command of the Russian army with the proposal of creating and arming volunteer brigades. Numerous eyewitness accounts show a picture of Turkish atrocities. The advance of Russian troops on the Persian front in 1916 helped prevent the complete elimination of the Armenians of Atrpatakan.

**Keywords:** Armenian genocide, genocide of Assyrians, First world war, Northern Iran, Atrpatakan.

## РЕЗНЯ ХРИСТИАНСКОГО НАСЕЛЕНИЯ (АРМЯН И АССИРИЙЦЕВ) В СЕВЕРНОМ ИРАНЕ В 1914-1916 ГГ.

Дереник Меликян

### РЕЗЮМЕ

Вторжение турецких войск и военные действия на севере Ирана в 1914-16 гг. сопровождались массовым уничтожением христианского (армянского и ассирийского) населения, которое для своего спасения обратилось к командованию русской армии с предложением создания и вооружения добровольческих бригад. Многочисленные свидетельства очевидцев показывают картину турецких зверств в Северном Иране. Продвижение русских войск на Персидском фронте в 1916 г. помогло предотвратить полное уничтожение армян Атрпатакана.

**Ключевые слова:** геноцид армян, геноцид ассирийцев, Первая мировая война, Северный Иран, Атрпатакан.